

УДК 930(477)(092)”18/19”:323.1(477)
DOI: 10.69550/3041-1467.1.303930

Богдан ЯНИШИН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст., Інститут історії України НАН України, вул. Грушевського, 4, м. Київ, Україна, 02000 (bogdanyanyshyn@gmail.com)

ORCID: 0000-0003-0386-2530

Bohdan YANYSHYN

PhD (History), Senior Research Fellow of Department of History of Ukraine of the XIX – early XX cc., Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 4 Hrushevsky Street, Kyiv, Ukraine, postal code 02000 (bogdanyanyshyn@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Янишин Б. (2022). Національне питання в роки Першої світової війни: візія Михайла Грушевського. *Axis Europae*, 1, 38–48. doi: 10.69550/3041-1467.1.303930

Bibliographic Description of the Article: Yanyshyn, B. (2022). Natsionalne pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny: viziia Mykhaila Hrushevskoho [The national question during the World War I: vision of Mykhailo Hrushevsky]. *Axis Europae*, 1, 38–48. doi: 10.69550/3041-1467.1.303930 [in Ukrainian].

**НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ВІЗІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

Анотація. Метою дослідження є з'ясування особливостей висвітлення національної проблематики в публіцистиці М. Грушевського періоду першого заслання. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна статті** полягає у спробі комплексного аналізу націоналістичних візій М. Грушевського в роки Великої війни. **Висновки.** Підсумовуючи публіцистику М. Грушевського років заслання, насамперед відзначимо його поставу українського інтелігента, який попри чималі небезпеки для власного життя послідовно відстоював інтереси свого народу доступною йому зброєю друкованого слова. Відנותуючи породжені світовим протистоянням чергові небезпеки для екзистенції українства, вчений віднаходив потрібні слова для підтримки співвітчизників, які опинилися у скрутних умовах, надихаючи їх власним прикладом для неухального служіння народу всіма можливими засобами. Роки війни він розглядав як унікальну можливість перезавантаження заплутаних взаємин з нашими історичними сусідами, що протягом століть вбачали в українстві будівельний матеріал для власних націстворчих проєктів. Закликаючи лідерів думок російської і польської спільнот відмовитися від імперської риторики, М. Грушевський вказував на потребу і можливість налагодження рівноправного міжнаціонального діалогу на засаді перефразованого принципу гуманістичної філософії “*natio nationi res sacra*”. Звісно, можна сперечатися стосовно реалістичності тогочасних націоналістичних візій

вченого. Та одне виглядає беззаперечним – їхнє врахування дозволило б запобігти багатьом трагічним подіям минулого століття. Власне цим чималим прогностичним потенціалом публіцистика М. Грушевського надалі приваблює дослідників інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: М. Грушевський, публіцистика, Перша світова війна, національне питання, міжнародні взаємини.

THE NATIONAL QUESTION DURING THE FIRST WORLD WAR: VISION OF MYKHAILO HRUSHEVSKY

Abstract. *The purpose of the study is to find out the peculiarities of the coverage of national issues in the journalism of M. Hrushevsky during the period of the first exile. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach. Particular emphasis is placed on the structural and functional system analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. The scientific novelty of the article consists in an attempt to comprehensively analyze the ethnological visions of M. Hrushevsky during the Great War. Conclusions.* Summing up M. Hrushevsky's journalism during the years of exile, we should first of all note his position as a Ukrainian intellectual who, despite considerable danger to his own life, consistently defended the interests of his people with the printed word. Noting the next dangers for the existence of Ukrainians caused by the world confrontation, the scientist found the right words to support his compatriots who found themselves in difficult conditions, inspiring them with his own example to tirelessly serve the people by all possible means. He considered the war years as a unique opportunity to reset the tangled relations with our historical neighbors, who for centuries saw Ukraine as building material for their own nation-building projects. Calling on the opinion leaders of the Russian and Polish communities to abandon imperial rhetoric, M. Hrushevsky pointed to the need and possibility of establishing an equal international dialogue based on the paraphrased principle of the humanistic philosophy "natio nationi res sacra". Certainly, one can argue about the realism of the scientist's nationalistic visions of that time. But one thing seems indisputable – their consideration would have prevented many tragic events of the last century. It is precisely with this considerable prognostic potential that M. Hrushevsky's journalism continues to attract researchers of the intellectual history of Central-Eastern Europe.

Key words: M. Hrushevsky, journalism, World War I, national question, international relations.

Постановка проблеми. В творчій біографії Михайла Грушевського надалі є періоди, стосовно яких порівняна бідність джерельної бази ускладнює всебічну реконструкцію його життєпису. Серед них особливою важливістю позначені події заслання вченого в роки Першої світової війни. Як відомо, у той час загально визнаний лідер українства, до голосу якого прислухалися поділені збручанським кордоном українці, був змушений згорнути наукову і громадську активність, що суттєво ускладнило його комунікацію зі співвітчизниками. Це покликала до життя історіографічний стереотип про надзвичайну скромність створеного протягом 1915–1916 рр. творчого доробку автора "Історії України-Руси". Певною мірою до поширення цього стереотипу спричинився і сам М. Грушевський, повідомляючи тогочасним нечисленним кореспондентам про неможливість роботи за письмовим столом. Наприклад, у листі до Олексія Шахматова він зізнався, що "в мене немає жодного бажання до публіцистичних чи політичних виступів" (Елецкий, 1998, с. 231). Натомість, верифікація цього твердження втомленої

необґрунтованими переслідуваннями людини доводить, що з об'єктивних причин втративши можливість продовжувати суто наукові проекти, М. Грушевський цілком спрямував свій творчий потенціал на громадську публіцистику. В її фокусі перебували найбільш болючі для тогочасного українства проблеми національної екзистенції та взаємин із найближчими сусідами. На особливостях їх інтерпретації визначним істориком ми й зосередимося нижче.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публіцистична спадщина М. Грушевського протягом тривалого часу перебуває у фокусі уваги дослідників його творчості. Таку популярність зумовило солідарне визнання її змістової фундаментальності, рідкісної в українській інтелектуальній культурі політематичності та чималої впливовості на різні суспільні верстви (Тельвак, 2010а). Дещо насьогодні написано й стосовно громадських виступів ученого періоду його заслання в роки Першої світової війни. Так, проблематику тогочасних публіцистичних дописів історика в загальному контексті його дореволюційної творчості з'ясувала Світлана Панькова (Панькова, 2005). Рецепцію громадських виступів М. Грушевського років заслання дослідив Віталій Тельвак (Тельвак, 2008а, с. 159–183; Тельвак, 2008; Тельвак, 2014; Telvak, Telvak, 2019; Telvak, Yanyshyn, Telvak, 2021; Telvak, Telvak, 2022; Telvak, Yanyshyn, 2021). Цілісно тогочасну інтелектуальну біографію автора “Історії України-Руси” реконструювали Руслан Пиріг і Віталій Тельвак (Пиріг, Тельвак, 2021, с. 247–270). Однак у працях цих та інших історіографів національні сюжети засланицької публіцистики М. Грушевського аналізуються лише принагідно. Цим і зумовлено актуальність пропонуваного дослідження.

Метою статті є з'ясування особливостей висвітлення національної проблематики в публіцистиці М. Грушевського періоду першого заслання.

Виклад основного матеріалу. Як знаємо, на початку збройного протистояння європейських держав львівський професор з ризиком для життя залишив Галичину і через низку західноєвропейських країн добрався до Києва. Цим він, з-поміж іншого, бажав довести лояльність передзбручанського українства російській монархії, що саме вступила, як тоді писала правомонархічна періодика, в екзистенційну війну з “одвічними ворогами слов'янства”. Проте доля вченого була визначена задовго перед тим і після нетривалого ув'язнення і слідства, попри цілковиту відсутність доказів, він був у позасудовому порядку засланий до російської глибинки в Сибірськ, хоча попередньо царат визначив місцем покарання значно суворішу кліматом Томську губернію. Занурившись в російське життя у перші місяці війни, М. Грушевський був вражений наростаючою антиукраїнською істерією, що її поширювали провладні часописи. Цю риторику супроводжували небачені перед тим гоніння на українські видання, інституції та лідерів думок. Ученого шокував превентивний характер цих брутальних заходів, адже надніпрянське українство нічим не виявило своєї незгоди з тотальною мілітаризацією й уніфікацією громадського життя в імперії Романових. Тож саме поточні події сформували тематику його тогочасної публіцистики, підштовхнувши до осмислення стану і завдань українства в нових трагічних для нього обставинах, коли “лінія фронту пройшла всередині, по живому національному тілу та, розрізавши його нездоланим воєнним кордоном, замкнула у ворогуючих таборах живі частини національного організму, перервавши будь-які стосунки між ними” (Грушевський, 2005, с. 447).

Першочергово М. Грушевський зосередився на захисті доброго імені підросійського українства від шельмування правомонархічною пресою. Її співробітники наполегливо поширювали серед своїх читачів міфи про український рух як явище

штучне, створене “австронімецькою” розвідкою для знищення “єдності російського народу від Камчатки до Карпат”. Для доказу цієї нісенітничі наводилися факти зрозумілої лояльності галицьких українців віденському двору та творення ними військових формацій, на зразок корпусу Українських січових стрільців, що мали воювати з російською армією. У цих повсюдно поширюваних спекуляціях нерідко виринало й ім'я М. Грушевського, якому приписували то участь у таємних нарадах австрійських і німецьких можновладців, то моральну відповідальність за постання УСС (Тельвак, 2010). Учений виправдано не реагував на закиди вуличної преси, але був змушений реплікувати на прямі звинувачення свого колишнього професора по Університету святого Володимира Юліана Кулаковського. Цей помітний член Київського клубу націоналістів у статті під промовистою назвою “Русским людям, именующим себя “украинцами”” закинув колишньому студенту причетність до організації УСС і “пролиття ними російської крові” на тій підставі, що серед стрільців були його львівські вихованці.

У своїй відповіді на сторінках петербурзької кадетської газети “Речь” М. Грушевський, усвідомлюючи непевність становища політичного засланця, аргументовано відкинув зроблені на його адресу закиди. Водночас ця відповідь стала зручною нагодою з'ясувати російській громадськості дійсні орієнтири українства. Отже, вчений, стисло показавши політичну еволюцію підросійських співвітчизників твердо заявив, що “австрійська орієнтація не є вирішенням українського питання; що цей політичний настрій не має жодного впливу на настрої українського суспільства в Росії і не може жодним чином розраховувати на його співчуття” (Грушевський, 2005к, с. 420). З огляду на це національну політику царату в українському питанні М. Грушевський вважає не тільки не виправданою, але й шкідливою для єдності країни, яка мобілізує всі ресурси на боротьбу з ворогом. Виявляючи “гріхи старого режиму Росії” в національному питанні, історик наголошує на необхідності їх якомога швидшого виправлення. Першими кроками на цьому шляху, вважає вчений, повинно бути уможливлення вільного розвитку “народної української культури, народної української школи, народної літератури й преси” (Грушевський, 2005к, с. 421).

Визначаючи ці першочергові потреби і вимоги модерного українства, М. Грушевський закликав співвітчизників вийти зі стану летаргії, властивого першим місяцям війни, і перейти до якомога ширшої їх пропаганди на усіх можливих майданчиках громадської комунікації. Це потрібно для того, слушно твердить він, щоб актуалізовані війною інші національні питання поліетнічної імперії Романових не витіснили з порядку денного петербурзького політикуму потреб найбільшої меншини (Грушевський, 2005а). У такій популяризації, звертав увагу М. Грушевський, варто робити акцент на тому, що українство не є продуктом новітнього походження, адже уже пів століття тому, до валуєвських репресій, воно розвивалося в усій повноті, виявивши себе з усією виразністю у літературній творчості й у практичній думці, в теоретичних обґрунтуваннях, історичних і політико-соціальних, у течіях консервативних, ліберальних і радикальних (Грушевський, 2005b). Моральною підставою такої популяризаторської праці для українських діячів, наголошує публіцист, має бути факт чималої участі наддніпрянців у складі російської армії, як також значні нещастя і руйнування, що їх зазнали мешканці українських теренів.

Однак заклики М. Грушевського і його колег до лідерів думок російської громадськості був значною мірою ними проігнорований і курс на “викорінення українства” не лише не пом'якшувався, але й подекуди набував відверто потворних рис. Історик неодноразово нарікав, що російське суспільство залишалось і залишається

глибоко байдужим, якщо не ворожим до національного питання загалом і до українського зокрема, і дедалі більше стає очевидним, що центр ваги лежить тут, в усякому разі, не в браковій інформаційних джерел, інформаційного матеріалу, і не в недостатній енергії самих українців у справі поінформування сусідів про власні потреби. Осмислюючи причини цієї ситуації, автор “Історії України-Руси” висуває провідникам російської громади важке, але справедливе звинувачення у співучасті разом із царатом у масштабних переслідуваннях українства: “Русифікація, як це не сумно, є спільною справою влади та російського суспільства” (Грушевський, 2005с, с.489).

На доказ такого висновку М. Грушевський наводить вражальні своїм цинізмом дописи російських публіцистів на сторінках декларативно демократичних часописів “Русская мысль” і “Летопись” про природу національного і феномен націоналізму. Один з них Дмитро Муретов відверто переконував читачів, що українство як явище “малого націоналізму” повинно цілком розчинитися в російському житті, що уособлює націоналізм “великий”. Вміло полемізуючи з цими тезами з позицій гуманістичної філософії, М. Грушевський вказав як на небезпечне явище тогочасного російського громадського життя “апологію імперіалістичного націоналізму, поєднану з походом проти малих народностей і малих культур”, в першу чергу з українством (Грушевський, 2005d, с. 461). “Мені уявляються дуже небезпечними ці виправдання загарбницького імперіалістичного націоналізму та засудження малої культури, яка не виявляє агресивності, – наголошує історик, – оскільки вони розпалюють прагнення, що не мають нічого спільного з культурою і справжньою творчістю” (Грушевський, 2005е, с. 467).

Одним із трагічних проявів вищезгаданого переконання частини російських інтелектуалів у потребі викорінення українства будь-якою ціною, що на ньому заго-стрував увагу громадськості М. Грушевський, стала масова депортація галичан після окупації Наддністрянщини царськими військами. Попри запевнення петербурзької влади, що містилися у відозві Верховного Головнокомандувача до народів Австрії про щире прагнення Росії, “аби кожен із вас міг розвиватися та процвітати, зберігаючи найдорожче надбання батьків, мову і віру”, чималу кількість галицьких українців гвалтовно схопили, перетворили на заручників і вислали до російської глибинки, здебільшого в північні регіони. Там ні в чому не винні представники різних прошарків населення і вікових груп, які здебільшого сприймали окупацію краю як прихід “своїх”, потрапляли в нелюдські умови існування та нерідко гинули. У зв’язку з цим М. Грушевський риторично запитує представників російської влади: “Чи ж не пора змінити ставлення до найближчої, спорідненої по крові та мові, по спільних історичних переказах, багатомільйонної народності, з якою тісне внутрішнє єднання, засноване на вільному й необмеженому співіснуванні, а не підпорядкуванні, і відсутність усіяких внутрішніх перегородок, усіяких внутрішніх тріщин були б особливо цінними й дорогими в часи тяжких випробувань” (Грушевський, 2005f, с. 435).

Зрештою, при осмисленні специфіки взаємин нашого народу зі східним сусідом у роки війни, М. Грушевський з неспокоєм віднотовував посилення репресій стосовно самого українського імені, що було поверненням до темних у національній імперській політиці повалуєвських часів. “Українське ім’я стало одним із жупелів для сучасних україноборців”, – з жалем підсумовує огляд російської преси визначний історик (Грушевський, 2005f, с. 435). При цьому він відкидає поширювані в ній міркування про непридатність українського імені, промовисто називаючи ці аргументи “словоблуддям”. Учений слушно зауважує, що насправді тут йдеться про визнання чи невизнання самого факту існування української народності, українського руху й

українських традицій. Тож жодні назви не примирять тих, хто не визнає цього факту, наголошує публіцист, як і жодний термін не налякає тих, хто щиро зважає на прагнення до національного самовизначення та необмеженого розвитку взагалі великих і малих народів, обділених історією.

Поряд із обговоренням національного питання у контексті осмислення специфіки українсько-російського діалогу, М. Грушевський в роки заслання також торкався проблематики взаємин нашого народу з його західним сусідом. Як відомо, у львівське двадцятиліття вчений чимало уваги приділяв генезі й тогочасному стану польсько-українських стосунків (Тельвак, Педич, 2015; Тельвак, 2017; Тельвак, 2018). У роки війни цю цікавість актуалізувало кокетування еліт воюючих імперій з поляками, яким наввипередки обіцяли радикальне розширення прав і свобод аж до відновлення незалежності, щоправда під німецьким протекторатом. М. Грушевський щиро вітав ці повідомлення про втілення мрій поляків у відновленні політичної самостійності: “Українське суспільство, звичайно, не може ставитися інакше, ніж із повним співчуттям, до здійснення споконвічних прагнень польського суспільства до відновлення свого державного життя” (Грушевський, 2005g, с. 504). Водночас публіцист закликав владні сфери не зупинятися на цьому шляху звільнення знедолених народів Центрально-Східної Європи.

Та найбільше М. Грушевському при обговоренні відродження польської самостійності йшлося про статус західноукраїнських земель, які в нових умовах з під впливу рівно віддаленого від національних громад Королівства Галиції і Лодомерії імперського центру переходили під цілковиту владу званої своїми антиукраїнськими настроями польської шляхти. Вчений застерігав нових господарів східногалицьких теренів, щоб учорашні пригноблені, ставши панамі становища, не перетворилися на гнобителів колишніх товаришів по нещастю, позбавлених політичної самостійності (Грушевський, 2005e, с. 468). Вкотре засуджуючи “пережитки історичної Польщі”, український публіцист закликає польську громадськість обмежити свої територіальні апетити етнографічними землями і дати можливість вільного розвитку колишнім національним меншинам старої Речі Посполитої.

Звертаючись до керманців відновленої держави, М. Грушевський наголошував на потребі того, щоб нова Польща не повторювала гріхів “історичної Польщі”, яка будувала свою славу й добробут на поневоленні та придушенні національного життя своїх слабших сусідів і врешті-решт загинула через нехтування завданнями свого внутрішнього ладу в гонитві за успіхами імперіалістичної політики. Йшлося йому також, щоб будівничі нової Польщі з огляду на це свідомо й рішуче відrekliся від будь-яких прагнень до того, аби використовувати як “культурний гній” польської державності й культури ці обділені історичною Польщею народності. Також історик вважав за потрібне, щоб вони щиро доклали свої зусилля до розмежування етнографічної Польщі від чужорідних анексів її та надали народностям, вкрапленим у польське населення корінної Польщі, ті права культурного самовизначення й національного розвитку, на які претендують польські елементи, вкраплені в сусідні території українські, білоруські, литовські. Нарешті, щоб вони звільнилися від успадкованого ними від історичної Польщі переважання аристократії та влади клерикалізму і поклали б у підвалини свого державного й суспільного будівництва інтереси широких мас трудівників, виправляючи гріхи й провини перед ними старої Польщі. “За цих умов, – наголошує український публіцист, – нова незалежність Польщі стала б бажаним товаришем і співробітником у

справі влаштування національних і суспільних стосунків для її сусідів” (Грушевський, 2005g, с. 505).

На жаль, до запропонованих М. Грушевським рецептів міжнаціонального розуміння наші західні сусіди не дослухалися, обравши імперський за своєю природою принцип компенсації втрат у польських етнографічних краях набутками в сторонах іншонародних, який ліг в основу згадуваних ученим “історичних польських провін” у минулому. Усвідомлюючи це, царський засланець з тривогою констатував, що “над Західною Україною нависла тяжка хмара, і нова фаза польського питання, в котру воно вступає, зовсім не віщує в найближчому майбутньому сприятливого влаштування національних стосунків з поляками народностей, пов’язаних з ними тяжким спадком історичної Польщі” (Грушевський, 2005g, с. 511). Як знаємо, неврахування застережень М. Грушевського надзвичайно дорого коштувало обом сусіднім народам, свідченням чого були трагічні події нашої історії першої половини ХХ ст.

З огляду на наведені рефлексії постає питання – а який рецепт розв’язання національних проблем в Центральній-Східній Європі сам М. Грушевський вважав найбільш оптимальним з урахуванням складного досвіду взаємин українців із східним та західним сусідами? Незважаючи на страшну руїну, яку європейським народам принесла Велика війна, український публіцист з чималим оптимізмом вказує на потребу і можливість створення ґрунту для нового соціального і політичного життя суспільства. На його тогочасне бачення ситуації помітно вплинула промова президента США Вудро Вільсона від 22 (9) січня 1917 р. щодо принципів міжнародного порозуміння, національної рівноправності й європейської згоди. Докладно аналізуючи цю доповідь у статті “Перспективи нового життя”, М. Грушевський цілком поділяє погляди заокеанського політика, що в основу майбутнього світоустрою має бути покладене “правильне розв’язання пекучих питань територіального, расового і національного характеру” на засаді “почуття правди і справедливості” (Грушевський, 2005i, с. 516). Та найбільше українському діячеві заімпонувала ідея американського президента про потребу створення загальносвітового органу, прообразу дещо пізнішої Ліги Націй, який мав би гарантувати дотримання національної свободи і рівноправності в усіх куточках світу. Цікаво, що про потребу такої понад державної інституції сам М. Грушевський заявляв ще в 1916 р. у згадуваній вище статті “Про великий і малий націоналізм”.

Насамкінець стисло з’ясуємо рецепцію проаналізованої вище засланницької публіцистики М. Грушевського, насамперед в українському інтелектуальному середовищі. Серед наддніпрянських діячів вона була сприйнята співчутливо як солідарний вираз поглядів всіх підросійських українців. Натомість у середовищі зазбручанських політиків такої однастайності не було, адже вимушені проросійські тези засланця контрастували з провіденськими настроями об’єднаних у Союз визволення України галичан. Найбільш критично засланницьку публіцистику М. Грушевського оцінив майбутній ідеолог українського націоналізму і його колишній студент по Львівському університету Дмитро Донцов. Для прикладу згадаємо його статтю “Національні святощі”, в якій він завуальовано, але достатньо прозоро натякаючи на автора “Історії України-Руси”, засудив “одного професора” та “консеквентного автономіста і апостола угоди з російським народом” за популяризацію Драгоманівської ідеї федеративного єднання з Росією, порадивши М. Грушевському не говорити від імені всіх співвітчизників у важливих справах вибору зовнішньополітичних орієнтирів (Донцов, 1916).

Висновки. Підсумовуючи публіцистику М. Грушевського років першого заслання, насамперед відзначимо його поставу українського інтелігента, який попри

чималі небезпеки для власного життя послідовно відстоював інтереси свого народу доступною йому зброєю друкованого слова. Відготовуючи породжені світовим протистоянням чергові небезпеки для екзистенції українства, вчений віднаходив потрібні слова для підтримки співвітчизників, які опинилися у скрутних умовах, надихаючи їх власним прикладом для неухального служіння народу всіма можливими засобами. Роки війни він розглядав як унікальну можливість перезавантаження заплутаних взаємин з нашими історичними сусідами, що протягом століть вбачали в українстві будівельний матеріал для власних націєтворчих проєктів. Закликаючи лідерів думок російської і польської спільнот відмовитися від імперської риторики, М. Грушевський вказував на потребу і можливість налагодження рівноправного міжнародного діалогу на засаді перефразованого принципу гуманістичної філософії “*natio nationi res sacra*”. Звісно, можна сперечатися стосовно реалістичності тогочасних націоналістичних візій вченого. Та одне виглядає беззаперечним – їхнє врахування дало б змогу запобігти багатьом трагічним подіям минулого століття. Власне цим чималим прогностичним потенціалом публіцистика М. Грушевського надалі приваблює дослідників інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Грушевський, М.** (2005). Новий рік. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. 447–450). Львів: Видавництво “Світ”.
- Грушевський, М.** (2005а). Зайві сумніви. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. 428–430). Львів: Видавництво “Світ”.
- Грушевський, М.** (2005b). Кілька слів про українство. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. 475–480). Львів: Видавництво “Світ”.
- Грушевський, М.** (2005с). Українство і російська преса. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. 486–492). Львів: Видавництво “Світ”.
- Грушевський, М.** (2005d). Про великий і малий націоналізм. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. 461–466). Львів: Видавництво “Світ”.
- Грушевський, М.** (2005е). Ще про великий і малий націоналізм. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. 466–471). Львів: Видавництво “Світ”.
- Грушевський, М.** (2005f). З українського життя. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. 431–446). Львів: Видавництво “Світ”.
- Грушевський, М.** (2005g). Незалежна Польща й автономна Галичина. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. 503–511). Львів: Видавництво “Світ”.
- Грушевський, М.** (2005і). Перспективи нового життя. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. 513–520). Львів: Видавництво “Світ”.
- Грушевський, М.** (2005k). Глінний прах. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. 418–423). Львів: Видавництво “Світ”.
- Донцов, Д.** (1916). Національні святощі. *Шляхи, 12–14*, 451–452.
- Елецкий, П.** (1998). Ссылка М. С. Грушевского. *Минувшее: Исторический альманах, 23*, 212–241.
- Панькова, С.** (2005). Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 – березень 1917). *Грушевський М.С. Твори: у 50 т., т. 3* (с. V–XVI). Львів: Видавництво “Світ”.
- Піріг, Р., Тельвак, В.** (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС.

Тельвак, В., Педич, В. (2015). Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами. *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія*. Львів: ПАІС, 62–70.

Тельвак, В. (2008). Михайло Грушевський у публіцистиці військового часу (1914–1916 рр.). *Український історик*, 3–4, 271–292.

Тельвак, В. (2008a). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ – Дрогобич: “Вимір”.

Тельвак, В. (2010). “Ересіарх українського руху” (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 20, 131–154.

Тельвак, В. (2010a). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*, 3, 29–35.

Тельвак, В. (2014). Дилема “Росія-Захід” в історіографічній спадщині Михайла Грушевського. *Історіографічні дослідження в Україні*, 24, 184–195.

Тельвак, В. (2017). Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*, 4, 28–35.

Тельвак, В. (2018). Михайло Грушевський та боротьба за українські кафедри Львівського університету. *Східноєвропейський історичний вісник*, 3, 156–162.

Telvak, V., & Telvak, V. (2019). Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*, XXV/2, 265–286. DOI: 10.4316/CC.2019.02.002 [in English].

Telvak, V., & Yanyshyn, B. & Telvak, V. (2021). Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*, XX/2, 103–125. DOI: 10.18778/1644-857X.20.02.05 [in English].

Telvak, V., & Telvak, V. (2022). The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia). *Studia Historiae Scientiarum*, 21, 423–432. DOI: 10.4467/2543702XSHS.22.013.15979 [in English].

Telvak, V., & Yanyshyn, B. (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes“ of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25/1, 71–90. DOI: 10.17846/SHN.2021.25.1.71-90 [in English].

REFERENCES

Hrushevskiy, M. (2005). Novyi rik [New Year]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. 447–450). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2005a). Zaiivi sumnivy [Unnecessary doubts]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. 428–430.). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2005b). Kilka sliv pro ukrainstvo [A few words about Ukrainianness]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M. S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. 475–480). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2005c). Ukrainstvo i rosiiska presa [Ukraine and the Russian press]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M. S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. 486–492). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2005d). Pro velykyi i малыi natsionalizm [About big and small nationalism]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. 461–466). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2005e). Shche pro velykyi i малыi natsionalizm [Also about big and small nationalism]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. 466–471). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2005f). Z ukrainskoho zhyttia [From Ukrainian life]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. 431–446). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2005g). Nezalezhna Polshcha y avtonomna Halychyna [Independent Poland and autonomous Galicia]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. 503–511). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2005i). Perspektyvy novoho zhyttia [Prospects of a new life]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. 513–520). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2005k). Tlinnyi prakh [Corrosive dust]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. 418–423). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Dontsov, D. (1916). Natsionalni sviatoshchi [National holy things]. *Shliakhy – Paths, 12–14*, 451–452. [in Ukrainian].

Eletskey, P. (1998). Ssylka M. S. Hrushevskoho [The exile of M. S. Hrushevskiy]. *Mynuvshee: Ystorycheskyi almanakh – Past: Historical Almanac, 23*, 212–241. [in Russian].

Pankova, S. (2005). Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho pomizh dvokh revoliutsii (1907 – berezen 1917) [Journalism of Mykhailo Hrushevsky between two revolutions (1907 - March 1917)]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3 (s. V–XVI). Lviv: Vydavnytstvo “Svit”. [in Ukrainian].

Pyrih, R., & Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevskiy: biography against the backdrop of the times]*. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLIuS. [in Ukrainian].

Telvak, V., & Pedych, V. (2015). Mykhailo Hrushevskiy ta polska profesorska korporatsiia Lvivskoho universytetu: mizh spivpratseiu ta konfliktamy [Mykhailo Hrushevskiy and the Polish professorial corporation of Lviv University: between cooperation and conflicts]. *Istoriia ta istoryky u Lvivskomu universyteti: tradytsii ta suchasnist (do 75-littia stvorennia istorychnoho fakultetu): kolektyvna monohrafiia – History and historians at Lviv University: traditions and modernity (to the 75th anniversary of the history faculty): collective monograph*, Lviv: PAIS, 62–70. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2008). Mykhailo Hrushevskiy u publitsystytsi viiskovoho chasu (1914–1916 rr.) [Mykhailo Hrushevskiy in wartime journalism (1914–1916)]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian, 3–4*, 271–292. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykh (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the XIX – 30s of the XX century)]*. Kyiv–Drohobych: “Vymir”. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2010). “Eresyarkh ukraïnskoho dvyzhenia” (retseptsiiia tvorchoi spadshchyny M. Hrushevskoho v rosiiskomu pravomonarkhichnomu seredovyshchi pershoi tretyny XX st.) [“Heresyarch of the Ukrainian movement” (reception of the creative heritage of M. Hrushevsky in the Russian right-monarchist environment of the first third of the 20th century)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 20, 131–154. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3, 29–35. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2014). Dylema “Rosiiia-Zakhid” v istoriografichnii spadshchyni Mykhaila Hrushevskoho [The “Russia-West” dilemma in the historiographic heritage of Mykhailo Hrushevskyyi]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 24, 184–195. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskyyi ta polsko-ukraïnskyyi konflikt u Lvivskomu universyteti: sprobha rekonstrukttsii [Mykhailo Hrushevskyyi and the Polish-Ukrainian conflict at Lviv University: an attempt at reconstruction]. *Skhidnoievropeïskyyi istorychnyyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 4, 28–35. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2018). Mykhailo Hrushevskyyi ta borotba za ukraïnski kafedry Lvivskoho universytetu [Mykhailo Hrushevskyyi and the struggle for Ukrainian departments of Lviv University]. *Skhidnoievropeïskyyi istorychnyyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 3, 156–162. [in Ukrainian].

Telvak, V., & Telvak, V. (2019). Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*, XXV/2, 265–286. DOI: 10.4316/CC.2019.02.002 [in English].

Telvak, V., Yanyshyn, B., & Telvak, V. (2021). Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*, XX/2, 103–125. DOI: 10.18778/1644-857X.20.02.05 [in English].

Telvak, V., & Telvak, V. (2022). The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia). *Studia Historiae Scientiarum*, 21, 423–432. DOI: 10.4467/2543702XSHS.22.013.15979 [in English].

Telvak, V., & Yanyshyn, B. (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes“ of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25/1, 71–90. DOI: 10.17846/SHN.2021.25.1.71-90 [in English].

*Стаття надійшла до редакції 23 січня 2022 р.
Стаття рекомендована до публікації 19.12.2022.*